

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Тарих, археология жән этнология факультетінің
профессоры т.ғ.д. Б.К. Қалшабаева,
2 курс магистранты А. Бейсегулова

Түркиядағы қазақ диаспорасының этникалық тарихының кейбір мәселелері

Еліміз тәуелсіздігін алғалы бері тарихи тағдырмен шет елдерге ауған отандастарының саяси, мәдени мәселелерін назардан тыс қалдырған емес. Себебі, халқымыздың тұтастығы мен мәдени мұрамызды байытамыз десек, сырттағы отандастарымыздың қазіргі кезеңдегі саяси-әлеуметтік, мәдени дамуын қадағалай отырып, олардың бөгде ортаға сіңіп кету қаупінің алдын алуымыз керек.

Осыдан 20 жыл бұрын Еліміздің тәуелсіздігін алғаш мойындаған түрік бауырларымыз, өткен ғасырда азып-тозған қазақ босқындарын құшақ жая қарсы алғандарына биыл жылы 60 жыл толып отыр.

Халқымыздың басынан өткізген түрлі озбыр саясаттың салдарынан шашылған қазақтардың бір құрамы Түркия Республикасында. Түркиядағы қазақ диаспорасының бір бөлегі өткен ғасырдың 50-ші жылдары Шыңжан-Ұйғыр автономиялық ауданының Алтай округінен көшіп барған, сондай-ақ XX ғасырдың 80-ші жылдары Ауғанстан мен Ираннан босқын ретінде қоныс аударған қазақтардан тұрады. Қазақтар алғашқы кезде шашыраңқы яғни қаланың әрлі аудандарына қоныстанды, олардың балалары түрік мектептеріне бара бастады, бұл қазақтың өзіндік болмысын сақтап қалуына қауіп төндірді. Себебі, қазақ жастарының бір бөлігі «түріктену» үрдісіне ұшырады, бұған қазақ ақсақалдары қарсы шықты. Халықтың аға буын өкілдерінде қазақтардың «түріктену» процесін қалай да тоқтату үшін бір жерде кейіннен қазақ бастауыш және орта мектебін ашуға болатындай бір аумаққа қоныстану идеясы туды. 1972 жылы олар түрік үкіметіне өтініш жасады, сол жылы оларға Стамбулдан сатып алу және құрылыс салу үшін жер берілді. Стамбулдың Гюнешли ауданында «Қазақкент» осылай пайда болды, оның ресми ашылуы 1973 жылғы 15 тамызда өтті. Біздің отандастарымыз бұл аумақты «Қазақкент» деп атады, қазір ол «Гюнешли» аталады, түрік тілінен аударғанда «Күн сәулелі». Стамбулда қазақтар басқа аудандарда да тұрады (мысалға, Зейтинбурну, Кучук Чекмеджи, Сафра-кой, Орнектепе), бірақ олар бірге болуға тырысады. Бүгінде Стамбул консулдық округінде алтайлық (3450 отбасы) және ауғандық (740 отбасы) қазақтары тұрады. Осылайша қазақтар бір аумақта шоғырлана орналасқан. Міне, сол жерлерде қазақтар өздерінің кәсібін ашып (көбіне тері өнімдерін өңдеу, тігу және сату бизнесімен), тіршілігін жасауда.

Біз қарастырып отырған түрік елінде тұратын қазақтар саны туралы мәліметтер де әралуан, сан айырмашылығы өте үлкен. 19 000-нан 25 000-ға дейінгі сандар аталады. Түркиядан Қазақстанға көшіп келген отандасымыз Мұхаммедияр Қаратамырдың айтуынша алғашқы барған қазақтар ұлтын

казак деп көрсетпей татар деп жаздырған, себебі түріктер мен казактардың арасында кикілжің болғандықтан «казак» сөзін «казак» деп ұғынуы мүмкін деген ниеттен туындаған. Сол сияқты, тектерін түрікше жаздырған казактарда кездеседі, мұндай келеңсіздіктер олардың елге оралуына кедергі болуда. Бұл жөнінде Түркияға казактарының этникалық тарихын зерттеуші И. Сванберг: «По прибытию в Турцию, казахским семьям были даны турецкие фамилии в соответствии с реформой имен в 1934 г. Иногда братьям было выгодно носить разные фамилии для получения собственных домов и других выгод для поселения в Анатолии. Часто они выбирали себе фамилии, которые частично указывали на их географическое или этническое происхождение, но с турецким произношением, например Алтай, Алтан, Аксакал, Джагатай или Тюркимтан» [4,163б.].

Түркияға қоныс аударған қазақтың бірі Хасан Оралтай Түркияға келгендегі тіркелу туралы: «Әкесінің аты Қалибек - оны Алибег деп, өзінің аты жөнін Қасенді «Хасан» деп жазды. Фамилиясын (Сойадың) Оралтай (Еркін Алтай ұғымына келетін түрікше Хұралтай-Huraltay) оны «Оралтай» деп жаза салды. Біз ол кезде сойад-фамилия дегеннің мән-маңызын онша түсінбейтінбіз. Сонымен менің аты-жөнім Хасан Оралтай болып шыға келді» - деп жазады [2, 197б.].

Түркиядағы казактар қауымдастығының берген мәліметі бойынша, бүгінде Стамбұлдың Зейтінбұрны ауданында 13400-дей казак тұрса, Гүлеш ауданында 6000 казак мекендейді. Сапагөй, Шекпенжер аудандарында - 1500-2000, Измирде 1000 казак тұрады екен. Жалпы, қауымдастықтың мәліметі бойынша Түркияда 21500-22000 казак бар деп межелейді [3].

Түркия жеріне отандастарымыз үш түрлі жолмен келген. Бірінші топ - Алтай казактары, екіншісі - Ауған казактары, үшіншісі - Иран казактары.

Алтай казактары жайлы, осы көштің басында болған Халифа Алтай: «1931-1942 жылдары Шығыс Түркістан Шің-ші-сай режимі мен коммунистік қызыл саясат идеяларының қыспағында үлкен дүрбелеңді кезеңді бастан кешірді. 1937 жылы Алтай аймағының Шіңгіл ауданындағы он екі ата Абак керей рулары қысымшылдық салдарынан туған елдерін тастап, оңтүстікке қарай ауады. Бұл ауа көшу жиырма жылдан астам уақытқа созылған еді. Құмыл аймағының Баркөл ауданына дейін келген қазақтың он сегіз мыңы бұл жерден өтіп, Ғансу, Шыңқай өлкелеріне кетеді. Ауған елі үлкенді-кішілі шапқыншылықтарға ұшырап отырған. Азапты көш жолы 2 жыл ішінде он сегіз мыңның он үш мыңын жалмап, бес мыңы ғана қалады. Елісхан, Зайыл батырлар бастаған Үндістан жеріне көшу сапары да казактарға ауыр тиді. 1941 жылы Үндістанға жеткен үш мың қазақтың бір жылда мыңдайы ғана қалды. Үндістан, Пәкістан жерінің ауасы, суы, жері жақпағандықтан мұнан кейінгі 12 жыл ішінде мың казак мың төрт жүзге әрең жетеді. 1953-54 жылдары мұндағы казактар енді ұрпақ қамын, құрып кетпеу жағын ойлап, Түркияны бетке алады. Сол 1400 казак бүгіндері 25 мыңға жетіпті» деп жазады [4].

Екінші топ - Ауған казактары. Бұл отандастарымыз 1928-1930 жылдары қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданынан кеткен кіші жүз -

Кете, Әлім руларынан. Ауқатты, тұрмысы жақсы адамдар тілі мен дінін әрі байлығын сақтау үшін Сырдарияның Қызылқұмы мен Өзбекстанның Бұқара облысының Тамды, Үшқұдық аудандары (ол кезде қазақ жері еді ғой) арқылы Ауғанстанға өтеді. Мұсылман еліне барған соң ба, қиыншылықтар болғанымен жерсініп кетті. Тіршілік етті. Тұрмыстары түзелді, дінге берілді, тіпті жеке фабриктер ашты. Кейінгі 1980 жылғы орыс-ауған соғысының зардабы қазақтарға да көп тиді, ақыры елден кетуге мәжбүр болды. Көршілес Түркияға, Арабстанға, Иранға көшуге тура келді. Бауырларымыз Ыстамбұлды жерсінді. Ауған тәртібі ықпалының салдары, Алтайдан келген қазақтарға қарағанда, бұл ағайындар арасында дін басым, балаларын, қыздарын оқытпайды.

Үшінші топ - Иран қазақтары. Олар 1930 жылдары Қазақстанның Атырау, Маңғыстау өңірлерінен кеткен Адай руының азаматтары. 1980 жылдары олардың үлкен тобы Ираннан Түркияға қашып келді. Ал, енді Ауғанстаннан және Ираннан келген ағайындардың жартысының азаматтығы жоқ. Яғни түрік төлқұжаты берілмеген. Өйткені олар ресми емес, босқын болып өз бетінше қашып келгендер. Олардың арманы Қазақстанның азаматтығын, қазақ төлқұжатын алу [5].

Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел» еңбегінде: «Барлығы 1400-дей адам. Бұрын айтылғандай 1941 жылы Үндістанға жеткенімізде 3039 адам болатын. Бір жылдың ішінде 2000 адамнан айрылып, 1150 адам қалған еді. Қайта келген бір опаттан (аурудан) 100-дей адам өліп, 1000-ның үстінде ғана қалдық. 1946 жылдан бастап ұрпақ өмірге келе бастағандықтан 7 жылда 400 адам қосылып, 1400-ге жеткен (6 жыл бойы өмірге ешбір сәби келмеген)» [6, 99 б.].

И. Сванбергтің мәліметі бойынша: Пәкістаннан 1950-1958 жылдары жылы Адатепеге 320 отбасы, жалпы саны 796 адам өз еріктерімен келгендер, 1958 жылға Түркия үкіметінің деректері бойынша Түркістан аймағынан келген ресми көшіп келушілер саны - 1892 адам (564 отбасы) [1,142б.]

1978-1979 жылы мәліметі бойынша Түркия жеріндегі Керей руынан тараған отбасылар саны: Жәдік - 85, Молқы - 85, Қарақас - 65, Сарбас - 55, Ителі - 45, Шұбарайыр - 35, Кеңсадақ - 4, Шеруші - 5, Меркіт - 8, Жәнтекей оның ішінде – Шақабай - 60, Барқы - 30, Базарқұл - 50, Тасбике - 15, Есақасы - 15, Қыстаубай - 20, Есдаулет - 5, Секел - 4, Тайлақ - 1, Қангелді - 1, Ботағара - 4, Атантай - 3, Сылтайболат - 3, Найман руынан - 65, Уақтардан - 15 отбасы [1,161б].

Хасен Оралтай «Елімайлап өткен өмір» атты еңбегінде: «Әкем Қалибек Райымбекұлы Хакімнің Түркияның Салихлы қаласының орталық мазарлығындағы қабыры басындағы құлпытасында ата-тегін былай түсіндірілген Түрік - Қазақ- Орта жүз – Байлау – Керей – Жәнтекей – Сүйінбай – Сәмебет – Есентай – Барқы – Бөгенбай – Қаташ – Шөті – Қожалақ – Райымбек - Қалибек Райымбекұлы Хакім – деп жазған [2, 11б].

Келтірілген мәліметтерге қарағанда Түркиядағы қандастарымыздың көпшілігі Орта жүз бен Кіші жүзден. Бірақ, жүргізілген далалық экспедициялық сауалнама бойынша Түркия жерінде Ұлы жүздің де

руларынан кездеседі. Мысалы Жамбыл облысының Шу ауданынан барған Ұлы жүздің Жалайыр руы.

Сонымен, ділі бір, дінгеі бір түрік еліне 1952-1954 жылдары аралығында ілгерінде-кейінді Пәкістаннан 1400, Кашмирден 350 адам арнайы келісім бойынша көшіп келді. Олар Түркия аумағына кіргеннен кейін баруға тиісті жерлеріне тегін жеткізілді. Қазақтарды сол кездегі Премьер-министр марқұм Аднан Мендерес қабылдады. Уақытша оларды үш аудандағы лагерльерге бөліп орналастырды. Олар – Зейтінбұрын, Сіркежи, Тұзла аудандары. Өмірдің күнгеі мен көлеңкелі тұстары бола береді ғой. Түркияға келген соң біздердің де төбемізге күн шуағы түскендей болды. Ауа-райы қолайлы, шыжғырған аптап ыстық жоқ, жағдайымыз да жақсара бастады. Тегін жай, тегін тамақ берілді. Тоқымашылық, ұсталық, тігіншілік сияқты мамандықтарға үйретіп, оқыта бастады. Түрікше тіл курстары ашылды. Әр адам өз еркімен арнаулы кәсіпке бейімделді» [6,103-104].

Осы аумаққа ауған қазақтарға Түркия Республикасы да өз қадірінше жағдай жасауға тырысты. Мәселен, жер бөліп беріп 1-2 жыл салықтан босатты. Олардың бөліп берген төрт облысына орналасқан қазақтардың отбасы санын келтірейік: Қайсар облысына 100 отбасы, Нигде облысына 234 отбасы, Кония облысына 160 отбасы, Измир облысына 160 отбасы

Барлығы қазақтың 654 отбасы және 21 ұйғыр отбасы туысқандармен барлығы 675 отбасы орналасты [7, 1516].

Қазіргі таңда Түркияда тұратын қазақтар шоғырлана орналасқан. 1972 жылы олар түрік үкіметіне өтініш жасады, сол жылы оларға Стамбулдан сатып алу және құрылыс салу үшін жер берілді. Біздің отандастарымыз бұл ауданды «Қазақкент» деп атады, қазір ол «Гюнешли» аталады, түрік тілінен аударғанда «Күн сәулелі». Стамбулда қазақтар басқа аудандарда да тұрады (мысалға, Зейтинбурну, Кучук Чекмеджи, Сафра-кой, Орнектепе), бірақ олар бірге болуға тырысады.

Түркия қазақтары бастапқыда экономикалық салада жақсы ұйымшылдық көрсетті. Әсіресе рубасылар, көшбасшылар халыққа шаруашылық саласында да жол көрсете білді. Түркияға келгенде ешқандай капиталсыз болған олар, он жылдай жол салу, құрылыс секілді қара жұмыстарда істеді. Кейін кішігірім кәсіп иесі болып тақия, дорба тігіп, сату секілді жеке істерге көшті. Сөйтіп қолдарында аздап ақша түскеннен кейін ақсақалдардың жетекшілігіндегі ұйымшылдық, берекемен 5-10 кісіден, тіпті кейде 20 – 30 кісіден ақшаларын біріктіріп 1960 жылдардың аяғында тері мен пластика саласында үлкен зауыт орындары, тері киім тігу цехтері мен магазиндерін аша бастады. Олар өнімдерін Еуропалық елдерге де шығарды. Бұл үрдіс өткен ғасырдың 70-ші жылдарында белең алып, 1980-1995 жылдар аралығында жақсы жалғасын тапты. Осы кезде қазақтар Ыстамбұлда 40-тай жеке кәсіпорынға ие болды.

Қазіргі таңда Түркия қазақтары мына бірнеше қалаларда: Ыстамбұл (2000 отбасы), Маниса (200 отбасы), Нигде (40 отбасы), Анкара (20 отбасы), Измир (20 отбасы), Конья (10 отбасы) өмір сүреді. [8].

Түркия қазақтарын шартты түрде төртке бөліп қарастыруға болады. Олар – кешегі ауған елдің бел ортасында бірге болған, босқан елдің тауқыметін бірге кешкен, бүгінде алды 90-ды алқымдап, кейінгілері 70-ті қусырып қалған шежіре көз қариялар. Екінші топ – жол-жөнекей дүниеге келген, көштің ащы дәмі есінде болмаса да, балалық шағына таңба салған, алпыстан асқан қариялар. Үшінші топ, ел болып, етек жинағаннан кейін дүние есігін ашқан, алды білімге ұмтылған, білім таппаса да білік іздеп Еуропаны шарлаған, алды елуді еңсерген, арты қырыққа ілінген топ. Төртіншісі – отызға жетпеген, аузынан ана сүті кеппеген, ертеңіміз деп үміт артар жас ұлан. Алдыңғы екі топ қазақша жақсы біледі, жол азабын, тартқан меңнатын жыр қылып айтады, бірақ кәрі құлақ қарияны тыңдап, оның өткенінен сабақ алуды зерделейтін ұрпақ азайған [9]. Ұлттың мәдени және рухани қайта өрлеуіне жастарымыздың өзіндік тарапынан мол үлес қосатыны шындық. Тек қордалана бастаған кей мәселеге мемлекеттік, жалпы ұлттық деңгейде қарап, мәселелердің түйінін шеше отырып, шетжерлік қазақ жастарының өз ата-мекенінде білім алуына мүмкіндік жасау керек. Себебі, ұлттың қайта өрлеуіне өзіндік қомақты үлесті “бүгінгі - қазақ жастары” қосады. Олай болса, шет жерлерде жүрген қазақтар ұлтымыздың ажырамас бір бөлшегі, сондықтан олардың тілін, ділін, мәдениетін, тарихи Отанын ұмытпау үшін мемлекет тарапынан да ұлтжанды азаматтар тарапынан да бауырға басып, ассимиляцияланып кетпеудің барлық шараларын жүргізу керек деп ойлаймыз. Сондықтан да диаспорологиямен айналысатын мамандар шеттегі қазақтардың бар қажеттілігін, мұң-мұқтажын назардан тыс жіберіп алмауымыз керек.

Мақала № 1147 ГФ «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраны зерттеу және тарихи Отанға бейімделу мәселелері» іргелі зерттеу жобасы бойынша дайындалды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Тасболатова К. «Түркия қазақтары: қазақтығын сақтап қала ма?» // Түркістан. – 2007. – №21. – 24 мамыр, – 6 б.
2. «Халқының Халифа Алтайы». Дерекнама. // Қазақ елі. – 1995.- №10. – 10 тамыз, - 5 б.
3. Ержан Үбәйдаұлы Уәйіс. «Түркияға қазақтар қайдан келген?» // Заман-Қазақстан. - 1993. - № 8. (32) – 23 сәуір, - 1 б.
4. Халифа Алтай. Алтайдан ауған ел. Астана-полиграфия, - 2011. – 278 б.
5. Казахская диаспора: проблемы этнического выживания. Алматы. – Атамұра, - 1997. - 224б.
6. Оралтай Хасан. Елімайлап өткен өмір: Шыңыс Түркістан қазақтарының 1930 жылдан бергі елден және шеттегі ұлт-азаттық күрестерінен көріністер, сондай-ақ Такламакан шөлінде, Гималай тауында, Түркия мен Германияда арпалысып өткен жылдар. Ыстанбұл, 1999 ж.

7. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы: 15 жыл. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. Алматы, 2007. – 336 б.
8. Әбдуақап Қара. Түркияда бір жұрт бар.... // Туған тіл. – 2010. - №2. – 32-37 бб.
9. Кәпқызық Е. Атажұрт деп соққан жүректері // Түркістан. - 2011. - №39. - 29 қыркүйек, - 7 б.

Резюме

В данной статье рассматривается, как наши соотечественники в прошлое столетие переселись в Турцию, а также рассматривается расселение, родовые племена, количество. Приведены данные относящиеся к этой актуальной проблематике, является исследование процесса исторического развития казахской диаспоры в Турции.

Summary

This article discusses how our compatriots in the past century to move to Turkey, as well as consider resettlement, tribal nations, the number. The data relating to the current problems, is to study the process of historical development of the Kazakh diaspora in Turkey.